

ՀՐԱՉ Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 1, 822 էջ, հ. 2, 936 էջ, Երևան, 2002 թ.:

«Աճեմյան մատենաշար»-ի երրորդ հատորի երկու գրքերով գիտական հանրությանն է ներկայացվել ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանի «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ» վերնագրով երկհատորյակը, որի մեջ ամփոփվել է ականավոր գիտնականի շուրջ կեսդարյա գիտական աշխատանքների զգալի մասը՝ 131 տարաբնույթ հոդվածներ, հրապարակումներ, գրախոսություններ՝ տպագրված Հայաստանի ու արտասահմանի մի շարք գիտական ժողովածուներում ու պարբերականներում:

Հ. Բարթիկյանի ժողովածուն բացվում է հայ-բյուզանդական հարաբերությունների հազարամյա պատմությամբ Ավիլիվադ սելվ, բայց ընդգրկում ակնարկով, որտեղ նա առանձնացնում է Հայաստանի կյանքում Բյուզանդիայի խաղացած երկակի՝ դրական և բացասական դերը: Առաջինը հայ մշակույթի վրա բյուզանդական քաղաքակրթության դրական ազդեցությունն էր, իսկ երկրորդը՝ Հայաստանը գրավելու ու բյուզանդական նահանգի վերածելու ձգտումը:

Հ. Բարթիկյանը հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունը բաժանում է մի քանի փուլերի, շեշտում սրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունը, արժեքավորում հայ-բյուզանդական հարաբերությունների հայտնի հետազոտողներ Ն. Աղոնցի, Ա. Գրեգուարի, Ս. Տեր-Ներսիսյանի, Կ. Թումանովի և Ա. Կաժդանի աշխատանքները, գնահատանքի ջերմ խոսքեր հղում իր ժողովածուի հրատարակության հովանավոր Օսման արք. Աճեմյանի:

Լայն ու ընդգրկուն է ժողովածուում արժարժված հարցերի շրջանակը: Նրանում շոշափվում են շուրջ երեք տասնյակ գիտական թեմաներ, գիտության տարբեր բնագավառներ և ուղղություններ:

Խորությամբ ու մանրակրկիտ լուսաբանվում են աղանդավորական շարժումների, հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների ու նրանց կապերի, երկու երկրների հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների, հայկական, բյուզանդական, քրդական էպոսների, հայկական գաղթագնացության

ու գաղթօջախների, կայսրության մեջ և ուրիշ երկրներում հայ տարրի խաղացած դերի, սրբախոսական գրականության, բնագրագիտության, աղբյուրագիտության, պատմական աշխարհագրության և գիտության այլ բնագավառների հարցեր:

Ակադ. Հ. Բարթիկյանի վաղ շրջանի ուսումնասիրությունները Ավիլիվադ են պավլիկյան շարժմանը: Նա հանգամանալի ներկայացնում է այդ շարժման աղբյուրները, ճշգրտում նրա սկզբնավորման ժամանակաշրջանը, անդրադառնում պավլիկյանների ակունքներին, նրանց համայնքի կազմակերպությանը, գաղափարական ու ռազմական առաջնորդներին: Քննության են առնվում նաև պավլիկյան շարժման վերընթացն ու վայրէջքը, աղերսները պատմական բազմաբնույթ իրողություններին: Նմանատիպ խնդիրների առաջադրումն ու քննարկումը հայ պատմագրության մեջ միանգամայն նորություն են: Աղբյուրագիտական անգնահատելի արժեք ունեն պավլիկյան շարժմանը Ավիլիվադ բյուզանդացի 11 հեղինակներից կատարված հայերեն թարգմանություններն ու դրանց կցված ծանոթագրությունները: Իսկ վերջերս, հենվելով վատիկանի Առաքելական գրադարանի 17-րդ դարի Անանուհի և 19-րդ դարի 50-ական թվականներին Ֆիլիպուպոլսում Ռուսաստանի հյուպատոս Ն. Գերովի տեղեկությունների վրա, երևան հանեց ուշագրավ ու կարևոր փաստեր, որոնք դարձյալ առնչվում են այդ շարժմանը, բայց արդեն նոր ժամանակներում:

Ակադեմիկոսի գիտական գործունեության մեջ Բագրատունյաց և հետբագրատունյաց դարաշրջանների Հայաստանի ու Բյուզանդիայի բազմաբնույթ կապերի մանրագին քննությունն առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Այս ասպարեզում նրա դերն առավել ակնառու է, որովհետև Հ. Բարթիկյանը շեշտակիորեն ընդլայնեց հիմնահարցի աղբյուրագիտական հենքը՝ մեկը մյուսի հետևից երևան հանելով բյուզանդական աղբյուրների մի ամբողջ շարք, որոնց տվյալները համադրելով հայ աղբյուրներում եղածների հետ՝ տեսական խոր

ընդհանրացումներով ստեղծեց հայ-բյուզանդական առնչակցությունների սեփական հայեցակարգը:

Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության պատկերը խիստ աղոտ ու թերի կարող էր լինել, եթե երևան չհամվեին երկու երկրների տնտեսական կյանքի որոշ մանրամասներ: Վերջիններս արտացոլվել են բովանդակությամբ տարբեր աղբյուրներում և լույս են սփռում նաև քաղաքական պատմության հիմնահարցերի վրա: Իբրև օրինակ մատնանշենք Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, որն ուսումնասիրել ու թարգմանել է Հ. Բարթիկյանը: Այս հուշարձանը, քացի Հայաստանի և Բյուզանդիայի տնտեսական պատկերը ուրվագծելուց, երևան է համում մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր մանրամասն, թե ինչպես իր նվաճումներն իրականացնելու համար Բյուզանդիան բռնությամբ բնիկ ժողովրդին տեղահան էր անում հայրենիքից և նրա փոխարեն հաստատում եկվոր բյուզանդացիներին: Ահա այսպես բյուզանդացի հարուստ ավատատեր Եվստաթիոս Բոյիլասը հաստատվել էր Տայքում և 1059 թ. գրել իր նշանավոր կտակը:

Հ. Բարթիկյանի ուշադրությունը բեռվել է նաև խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վիժագիր արձանագրություններին, որոնց մուտք ու առեղծվածային թվացող տերմինները նա վերծանել ու մեկնաբանել է հավաստիորեն: Ի դեպ, նշենք, որ վիժագրությունը և ընդհանրապես հնագրությունը վաղուց են եղել նրա հետաքրքրությունների կենտրոնում: Առաջինը Հ. Բարթիկյանն է ընթերցել Գառնիի բաղնիքի հունարեն հայտնի արձանագրությունը, վերծանել և իմաստավորել Գառնիում Տրդատ Ա արքայի հունարեն արձանագրությունը և հավաստել Մովսես Խորենացու տեղեկությունների արժանահավատ լինելը:

Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդիայի կապերի լուսաբանությունը Հ. Բարթիկյանի ուսումնասիրություններում առանձնահատուկ տեղ են գրավում: Հեղինակը, անդրադառնալով հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների կապերին, ցույց է տալիս, որ բյուզանդացի աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչները հայոց թագավորներին ու կաթողիկոսներին իրենց հղած նամակներում թեև շոշափում էին երկու եկեղեցիների միավորման հարցերը, սակայն դրանց ծայքերում արծարծվում էին քաղաքական խնդիրներ: Հայ աղբյուրներում թեև չեն պահպանվել այդ նամակների պատասխանները, սակայն

Հ. Բարթիկյանը բյուզանդացի նամակագիրների գրելատճից բխեցնում է տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակը ինչպես Բյուզանդիայում, այնպես էլ Հայաստանում: Ըստ այդմ, եթե նամակները գրվել են կոպիտ, հայերի արժանապատվությունը վիրավորող ոճով, ապա այդ պահին Կիլիկյան պետության դրությունը ծանր է եղել, նա կայսրության օգնության կարիքն է զգացել, իսկ եթե բյուզանդացիները գրել են բարեկամական ու սիրալիի շեշտով, ապա նրանք փորձել են Կիլիկիայի հետ հարաբերությունները սերտացնել՝ նրան դաշնակից ունենալու միտումով: Հեղինակը վերոհիշյալ նամակներից կտահում է, թե հայ գործիչները երբեմն իրենք են բյուզանդական եկեղեցու հետ միավորվելու նախաձեռնողները եղել, բայց այդ փորձերը բոլոր դեպքերում սոսկ դիվանագիտական նպատակ են հետապնդել, խուսամբվելով նրանք վերջիվերջո մերժել են այդ միությունը:

Ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանի՝ պատմաբանասիրական հարցերին նվիրված աշխատանքները քաջ հայտնի են բոլորին: Այս ժողովածուում տպագրված հոդվածներից մեկում հեղինակը հիմնավորում է միջնադարի ականավոր մտածող Անանիա Օրբակացու գրական ժառանգության ուսումնասիրության կարևորությունը՝ առանձնացնելով իսկական գործերը հանրավիճարան վերագրվածներից: Այնուհետև ամբողջական հոդվածաշարով Հ. Բարթիկյանը հայտնագործեց մեզանում Անանիա Օրբակացուն վերագրված մի քանի աշխատությունների իսկական հեղինակներին: Իր փաստարկներն ու եզրահանգումները նա ամրապնդեց հունարեն և հին հայերեն բնագրերի զուգադրություններով ու քննական վերլուծություններով:

Հ. Բարթիկյանը, ինչպես հայտնի է, աշակերտել է նշանավոր արևելագետ-հայագետ Հովսեփ Օրբելուն, բայց նա իր գիտական հետաքրքրություններով ավելի շուտ Նիկողայոս Աղոնցի գործի շարունակողն է: Բովանակային առումով Փարիզում Աղոնցի հայրեն տպագրված «Պատմական ուսումնասիրությունները» և Լիսաբոնում ֆրանսերեն հրատարակված «Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրությունները» սկզբունքորեն քիչ են տարբերվում Հ. Բարթիկյանի ներկա ժողովածուից, սակայն վերջինս նախորդների համեմատ ունի մի քանի առավելություն: Եթե Ն. Աղոնցը մի շարք դեպքերում առանձին հիմնախնդիրներ էր առաջ

քաշում կամ նախաձեռնում դրանց ուսում-
նասիրությունը, ապա Հ. Բարթիկյանը, շա-
րունակելով նրա գործը, դառնում է ոչ միայն
նոր գաղափարների արծարծող, այլև հար-
ցերը նորովի քննող ու աղբյուրագիտական
նորագյուտ տվյալներով հիմնավորող: Հի-
շատակեց թեկուզ մեկ-երկու փաստ: Եթե
Նիկողայոս Աղոնցն ընդհանուր գծերով
անդրադարձավ բյուզանդական «Դիգենիս
Ակրիտաս» էպոսին, ցույց տվեց նրա կապը
հայկական միջավայրի հետ, ապա Հ. Բար-
թիկյանը հիմնավորապես ուսումնասիրեց
էպոսը՝ նրան նվիրելով իր դոկտորական ա-
տենախոսությունը: Կամ էթե Ն. Աղոնցն
անդրադառնալով Բյուզանդական կայսրու-
թյան մեջ հայերի խաղացած դերին՝ գտնում
էր, որ բյուզանդական աղբյուրներում
նրանց տոհմանունները չեն պահպանվել,
ապա Բարթիկյանն այդ նույն աղբյուրնե-
րում հայտնաբերեց Գնունիների, Մամիկոն-
յանների և նույնիսկ Մաշտոցյանների տոհ-
մանունները: Նա առանձին ուսումնասիրու-
թյուն նվիրեց Բյուզանդիայում շուրջ յոթհա-
րյուրամյակ կարևոր դեր խաղացած հայկա-
կան ծագում ունեցող Ղափրասների տոհ-
մին:

Կարևոր է նաև ազաթանգեղոսագի-
տության բնագավառում Հ. Բարթիկյանի
ներդրումը: Սույն ժողովածուում նա գետե-
ղել է Ազաթանգեղոսի պատմության հու-
նարեն նորագյուտ երկու խմբագրություննե-
րի հայերեն թարգմանությունը:

Գիտնականի ուշադրությունից չեն
վրիպել նաև հունական գիտական ժողովա-
ծուներում հայ գաղթօջախների մասին իրա-
զեկող զանազան նյութեր, որոնց մի մասը
քաղված է հունարեն հրապարակումներից,
իսկ մյուսները բնագրային քննություններ ու
մեկնաբանություններ են: Այս նյութերը վե-
րաբերում են Փոքր Ասիայի արևմուտքում և
հունական կղզիներում հաստատված հա-
յության տեղաշարժերին, զբաղմունքին, սո-
վորույթներին, հոգևոր, մշակութային կյան-
քին, տեղաբնիկների հետ ունեցած բազ-
մաբնույթ կապերին, որոնք ժամանակագ-
րորեն սկսվում են միջնադարից ու ձգվում
մինչև անցյալ դարի սկիզբը:

Գաղութահայ կյանքի ուսումնասիրու-
թյան համար անկարևոր չեն նաև Վառնայի
ու Հարավսլավիայի հայկական համայնք-
ների մասին պատմող պատմական տեղե-
կությունները: Վերևում ակնարկվեց գիտ-
նականի՝ մեզանում արմատավորված որոշ
դրույթներ ու եզրահանգումներ վերանայե-

լու ու նորովի մեկնաբանելու ջանքերի մա-
սին: Տվյալ պարագայում դրանք առնչվում
են պատմական անցուդարձերում կարևոր
դերակատարություն ստանձնած Գրիգոր
Մագիստրոսին, Հայոց կաթողիկոս Պետ-
րոս Գետադարձին և Կիլիկիայի թագավոր
Գվիդոն Լուսինյանին:

Անդրադառնալով Գրիգոր Մագիստ-
րոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցին՝
Հ. Բարթիկյանը վկայաբերում է նրա բա-
նաստեղծություններից մեկը, որի մեջ Աշա-
նավոր քաղաքական գործիչը կոչ է անում
նոսրի կանգնել ու կովել Բյուզանդիայի ծա-
վալապաշտության դեմ: Այսպիսով, հերք-
վում է պատմագիտության մեջ արմատա-
ցած այն տեսակետը, թե Գրիգոր Մագիստ-
րոսը ներկայացնում էր բյուզանդասերների
կամ բյուզանդամոլների կուսակցությունը և
ծառայել է կայսրության նվաճողական քա-
ղաքականությանը:

Նույն ելակետով Հ. Բարթիկյանն ա-
ռաջ է քաշում Պետրոս Գետադարձի գոր-
ծունեության գնահատման հարցը, գործիչ,
որը սկզբնաղբյուրներում ներկայացվել է
խիստ հակասական նկարագրով: Հեղինա-
կը, նոր լույսի ներքո քննելով Մատթեոս
Ուռուսյանի երկի տվյալները, կարծում է,
որ, իրոք, Պետրոս Գետադարձը հայ և բյու-
զանդական եկեղեցիների միության հար-
ցում նախապես տվել էր իր համաձայնու-
թյունը, իսկ 1042 թ. երկրորդ կեսին կամ
1043 թ. սկզբին մեկնել էր Կոստանդնուպո-
լիս ու դրա վերաբերյալ ստորագրել պայ-
մանագիր: Կաթողիկոսի այդ քայլի դրդա-
պատճառն իրավացիորեն փաստարկվում է
հայոց պետականության համար ստեղծ-
ված աննախադեպ ծանր պայմաններով,
երբ բյուզանդական կայսր Միքայել Կալա-
փատեսի արշավանքը թեև հայկական ու-
ժերը հետ էին մղել, բայց այն երկրի համար
թանկ էր արժեցել: Սպասվում էր նոր կայ-
սեր՝ Կոստանդին Մոնոմախի կողմից ռազ-
մական գործողությունների վերսկսում, որի
հետևանքներն աներևակայելի կարող էին
լինել: Հ. Բարթիկյանի կարծիքով, Պետրոս
Գետադարձը հարկադրված էր քաղկեդո-
նականություն ընդունելու, որը, սակայն,
սուկ դիվանագիտական մի քայլ էր:

Հ. Բարթիկյանի «Հայ-բյուզանդական
հետազոտություններ» ժողովածուում տեղ է
գտել ծավալուն ու կարևոր մի ուսումնասի-
րություն ևս, որտեղ անդրադարձ է կատար-
վում Փոքր Հայքում քրիստոնեության ար-
մատներ ձգելուն: Իր իսկ՝ հեղինակի նկա-

տումով այդ թեման բազմիցս արծարծվել է սկզբնաղբյուրներում, և ուսումնասիրողների ուշադրությունը գամվել է միայն Մեծ Հայքի վրա, իսկ Փոքր Հայքը մնացել է սովորում:

Հենվելով մի քանի վկայաբանությունների, հատկապես Եվստրատիոսյանց Սըրբերի տվյալների վրա՝ Հ. Բարթիկյանը հակված է այն համարելու IV դ. կեսերի հունարեն գրություն, որտեղ արտահայտվել են Փոքր Հայքում և Կապադովկիայում քրիստոնեության տարածման շատ իրողություններ: Նրա ասելով Փոքր Հայքում նոր կրոնով տոգորված էին հասարակության բոլոր շերտերը, այն սոցիալական բնույթ չի կրել, այլ ամենից առաջ հայերի ազգային ինքնության պահպանմանն ուղղված շարժում էր:

Անդրադառնալով հիշյալ սկզբնաղբյուրի բնագրային որոշ հարցերի՝ Հ. Բարթիկյանը ցույց է տալիս, որ V դարում այն սրբոց թարգմանչաց կողմից հայերեն է թարգմանվել, իսկ հունարեն բնագիրը թեև մեզ չի հասել, բայց պահպանվել է X դ. Սիմեոն Մետափրաստեսի կատարած խմբագրությունը: Այս վկայաբանության հայերեն բնագիրը հրատարակվել է երկու անգամ՝ 1813 և 1874 թթ.: Առաջինը իրականացրել է Մ. Ավգերյանը, իսկ երկրորդը՝ հայտնի չէ, թե ով: Հ. Բարթիկյանը, համեմատելով նույն աղբյուրի Մետափրաստեսի խմբագրությունը և դրա լատիներեն թարգմանությունը, պարզում է Մ. Ավգերյանի կողմից վկայաբանության բնագրում կատարած ընդմիջարկությունները և հունարեն տեքստի հինգերի բուն իմաստներն ու շեղումները:

Սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության մեջ նկարագրված իրադարձությունները տեղի են ունեցել Փոքր Հայքի Արավրակա, Սատաղ, Նիկոպոլիս և Սեբաստիա քաղաքներում: Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի բնակիչները մինչև Դիոկլետիանոս կայսեր (284-305 թթ.) բարեփոխությունները եղել են քրիստոնյաներ, և այդ նահանգները կառավարվել են իրենց բնիկ, այսինքն՝ հայ և կապադովկացի պաշտոնյաների կողմից: Սրանք, ընդդիմանալով Հռոմի համաձուլարար քաղաքականությանը, քրիստոնեության ընդունումով փորձել են պահպանել իրենց տնօրինության տակ գտնվող բնակչության ազգային դիմագիծը: Սակայն Հռոմը նրանց դեմ պայքարը իրականացրել է քրիստոնյաներին հալածելու քողի տակ, ինչպես նաև նշված նահանգապետների պաշտոնազրկումով:

Հեղինակի դիտարկումով սրբոց Եվստրատիոսյանց 5 վկաները հայեր են և իրենց հակառակորդների հետ քանավիճելիս հայտնում են մանկուց քրիստոնյա ընտանիքներում մեծանալու մասին: Այս փաստն աչքի առաջ ունենալով՝ Հ. Բարթիկյանը հանգում է կարևոր եզրակացության. քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում տարածված է եղել III դարի կեսերից:

Սովորաբար գիտնականի ուսումնասիրության ոլորտը, նրա գիտական հետաքրքրություններն ընդլայնվում են աստիճանաբար, ժամանակի ընթացքում, սակայն մեր հեղինակն այս առումով բացառություն է: Նրա գիտական առաջին քայլերը նշանավորվեցին ավանդական ուղղություններից զատ նորերի ընտրությամբ ու զարգացմամբ: Հ. Բարթիկյանի ուսումնասիրությունների մի մասը վերաբերում է այնպիսի բնագավառների, որոնցով Հայաստանում կամ բնավ չէին զբաղվել, կամ էլ զբաղվել էին խիստ հպանցիկ:

Ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանի խնդրոտարկա ուսումնասիրությունները միջազգային հնչողություն ունեն: Դրանք աղընչվում են ոչ միայն Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմության ամենատարբեր կողմերին, այլև հարևան ու հեռավոր շատ երկրների ու ժողովուրդների կյանքի հանգուցային խնդիրներին:

Լայն ու ծավալուն է Հ. Բարթիկյանի աշխատությունների տպագրության աշխարհագրությունը՝ Երևան, Ս. Էջմիածին, Լոնդոն, Փարիզ, Լիսաբոն, Աթենք, Թեսալոնիկ, Նիկոզիա, Մոսկվա, Սանկտ-Պետերբուրգ, Սոֆիա, Բուխարեստ, Սվերդլովսկ և ուրիշ վայրեր:

Գրախոսվող ժողովածուում տեղ են գտել նաև Հ. Բարթիկյանի մի քանի գրախոսություններն ու ընդդիմախոսներին ուղղված պատասխանները: Այս աշխատություններում աչքի է զարնում հեղինակի բանավիճելու բարձր կուլտուրան, փաստական նյութի խոր ու հիմնավոր իրազեկություն ընդդիմախոսների դրույթների ու տեսակետների հաճախ խիստ, բայց արդարացի քննադատությունը:

Ամփոփենք, Հ. Բարթիկյանի «Հայքյուզանդական հետազոտություններ» երկհատորյակը նշանակալից իրադարձություն է հայ միջնադարագիտության մեջ: Այն կդառնա այս ոլորտով զբաղվող գիտնականների սեղանի գիրքը:

Գ. Ս. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ